

ren i riskantan život, jer svaka od ovih orijentacija ima velike nedostatke. Tako za »utopiju« Altner postavlja zanimljivo pitanje nemaju li ideali Francuske ili komunističke revolucije u širem smislu religioznu osnovu? Opasne su utopije ako se razumiju kao neposredna pogodnost za politiku.

Stvaranje je u tradiciji europskog napretka postalo zemaljska kategorija, a nagrada za stvaranje ima i svoje tamne strane: otuđenje čovjeka od Boga, čovjeka od čovjeka i čovjeka od prirode (55). Povećanje krize preživljavanja i njezine različite dimenzije, osobito stalna orijentacija na potrošnju te proizvodnja otpada, nedvojbeno nas stavljaju u poziciju straha. Potrošačku orijentaciju industrijske civilizacije naziva »nesvjesna ljubav smrti« (168), koje se uistinu treba bojati. U društvu postoje dvije vrste straha: jedni se boje da ostanu bez ičega, a druge obilježava strah radi obrane imovine. To se odražava i na globalnoj razini odnosa Sjevera i Juga, Zapada i Istoka kao rastrošnost bogatih na račun siromašnih i budućih generacija. Strahu se možemo suprotstaviti samo tako da se suprotstavimo toj »ljubavi smrti« na način da je postanemo svjesni, identificiramo i shvatimo kao nešto strašno i da je se oslobodimo.

Ehrfurcht je sinonim za pojam »strah od boga« (*Gottesfurcht*) koji obuhvaća i »povjerenje« i »poslušnost«. »Povratak« straha pred Bogom za ljude znači zadobivanje snage mudrosti, i to one koja nas uči da čovjek nije napušten, već da postoji savez s Bogom preko sudioništva u Križu. Ljudski život je sudbina su–stvaranja u ljubavi prema svakom životu. Sve što ga ugrožava u suvremenoj krizi preživljavanja treba svjesno identificirati i spoznati kao »strašno« i osloboditi ga se. Već sam čin spoznaje dio je oslobađanja od »ljubavi smrti«. Čovjek se mora osloboditi straha da bude čovjek, a biti čovjek znači bojati se. Poruka koja bi bila primjerena, a koju Altner na više mjesta ističe, jest: bojte se, nemojte se bojati!

Über Leben je knjiga o teologiji života angažiranog teologa.

Literatura:

Altner, G., Liedke, G. u. a. (1985). *Manifest zur Versöhnung mit der Natur. Die Pflicht der Kirche in der Umweltkrise*. Neukirchen-Vluyn.

Bolnow, Fr. O. (1947). *Die Ehrfurcht*. Frankfurt.

Kästner, E. (1976). *Aufstand der Dinge. Byzantinische Aufzeichnungen*. Frankfurt.

Lovelock, J. E. (1979). *Gaia. A new look at life on Earth*. Oxford, New York: Oxford University Press.

Meyer–Abich, K. M. (1984). *Wege zum Frieden mit der Natur*. München: C. Hansen Verlag.

Reheis, F. (1996). *Die Kreativität der Langsamkeit*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Ivan Cifrić

Fritz Reheis

DIE KREATIVITÄT DER LANGSAMKEIT

Neuer Wohlstand durch Entschleunigung

Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1996, 258 str.

U knjizi *Nove granice rasta* 1992. godine Dennis i Donella Meadows te J. Randers preispitali su svoju tezu o granicama rasta iz 1972. godine te potvrdili zaključak da je čovječanstvo poradi ubrzanog iskorištavanja u mnogim područjima prekoračilo dozvoljene granice rasta i eksploatacije prirodnih resursa. Nekoć poželjan, kasnije problematičan, kvantitativni rast se nastojalo konceptijski razriješiti kvalitativnim rastom, a danas gotovo euforičnom formulom održivog razvoja. Međutim, problem nije samo u kvantitativnoj strani već i u strukturnim dimenzijama sve kompleksnijih odnosa između čovjeka i priro-

de. Ključnom dimenzijom postaje problem vremena i vremenskog slijeda, jer se u životu pojedinca, u društvu i na Zemlji sve više toga događa u kratkom, zgusnutom vremenu, u kojemu se ritam i vrijeme živih organizama sukobljava s objektivnim vremenom: cikličko nasuprot umjetnog linearnog vremena. Unutrašnji biološki satovi pojedinca i žive prirode pod pritiskom izvanjskih stvari sve više trpe nasilnu i ubranu korekciju svoga prirodnog ritma. To je, u društvu (kulturi) po vanjskim i čovjeku unutrašnjim simptomima, prepoznatljivo nasilje nad čovjekovim »prirodnim satom«. Kategorija vremena postala je ponovno socijalno i ekološki aktualna (L. Stanko i J. Ritsert: *Zeit als Kategorie der Sozialwissenschaften*, Münster 1994; M. Held i K. A. Geissler (Hg): *Ökologie der Zeit*, Stuttgart 1993). Tako pomalo potisnute ili zaboravljene kategorije prostora i vremena danas aktualiziraju »ekologiju vremena« kao moderni pristup u socijalnoekološkim istraživanjima modernog društva i krize preživljavanja. Naime, nasuprot radikaliziranim odnošenjima prema toj krizi, a osobito prema njezinoj ekološkoj dimenziji — u smislu optimističkog ili pesimističkog odnosa spram budućnosti (kojih je već bilo u ljudskoj povijesti) — uključivanje kategorije vremena u analizu odnosa čovjek–priroda otvara nam i nove spoznaje o čovjekovom životu u prostoru između prošlosti i budućnosti.

Sveopće ubrzanje života i »deritimiziranje« kao njegova posljedica obilježavaju sva moderna društva, cjelokupni »projekt moderne« (Habermas) i u doglednoj budućnosti prijete »sazrijevanjem« u sveopći kolaps. Autorova ideja, izložena u knjizi, jest u tome da se »cjelina« čovjeka, društva i prirode može najbolje pojmiti tako da se na sve tri razine (pojedinaac, društvo, priroda) sagledaju kreativne snage s kojima se mora domaćinski ponašati, te da se takvo djelovanje shvati kao »umjetnost pametnog ophođenja s vremenom«. »Vremenskoekološka« sin-

teza — prepoznavanje simptoma krize i otkrivanje njihovih uzroka u ubrzanju života — pruža snažne argumente za nadovezivanje na tradicionalni i »tobože prevladani« diskurs kritike kapitalizma i za razvijanje vizije »novog modela blagostanja« (E. U. von Weizsäcker: *Erdpolitik. Ökologische Realpolitik an der Schwelle zum Jahrhundert der Umwelt*, Darmstadt 1989). Kriička analiza i pogledi na budućnost izloženi su u trima dijelovima knjige. Prvi je *Signali uzbune (Alarmsignale)*, drugi, *Ubrzavanje (Beschleunigung)*, interpretacija je znakova uzbune kao posljedica izvanjskog pritiska, a u trećem, pod naslovom *Usporavanje (Entschleunigung)*, pledira se za viziju nastavka a ne dokidanja društva blagostanja. Blagostanje autor shvaća kao vrijeme za umijeće uživanja. Ova teza proturječi najvećem broju kritičara razvoja modernog društva koji upravo u uživanju blagostanja vide brojne uzroke svjetske rasipnosti dobara, konflikata i destruiranja prirode. Međutim, Reheis ne osuđuje blagostanje i uživanje, već nametnuto nam ubrzanje. Novo blagostanje je moguće s promjenom odnosa prema vremenu i prirodnom ritmu.

Središnji problem — ubrzanje života — promatran je na tri razine, odnosno u okviru triju sustava: priroda (zrak, voda, kamenje, živa bića), društvo/kultura (gospodarstvo, politika, umjetnost, znanost, religija, odgoj...) i pojedinac (tijelo, psiha). Temeljni je problem pojedinac–priroda, a društvo/kultura ima ulogu posredovanja. (Koristi ih kao sinonime, s tim što pod pojmom »kultura« podrazumijeva više izvanjski odnos prema prirodi, a pod pojmom »društvo« unutrašnji odnos prema ljudima.)

Kao i većina znanstvenika i intelektualaca, koji uzroke krize modernog svijeta prepoznaju u njegovim »defektima« — kao posljedicama tvrde antropocentrički utemeljene orijentacije industrijske civilizacije i njezinog sudara s prirodnim okruženjem — tako i Reheis polazi od ugro-

ženosti čovjeka, socijalnog svijeta i prirodnog okoliša, a signale za uzbunu (*Alarmsignale*) vidi u tri skupine simptoma koje imenuje: »bolesni ljudi«, »raspadajuće društvo« i »pobijeđena priroda«. Bolest definira suprotno od zdravlja – definiranog prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji 1949. godine (WHO: *Our Planet, Our Health*, Geneva 1992) – tj. kao nedostatak fizičkog, psihičkog i socijalnog dobrog stanja. Tu prije svega uzima u obzir civilizacijske bolesti, psihičke deformacije, i socijalni deficit. Argumentaciju tome nalazi primjerice, u broju prosječno godišnje oboljelih žena od zloćudnog tumora kože u Danskoj. U dobi do 50 godina taj broj se kreće do 1800, a u dobi preko 70 godina i do 8500 žena. Od astme boluje danas dvostruko više žena nego tridesetih godina; jedna švedska studija pokazuje da je 1987. u odnosu na 1958. jedna trećina žena i jedna polovica muškaraca više oboljelo od raka; studije u Njemačkoj i Japanu pokazuju da oko polovice ispitanih radi i do 70 sati, neki i više, te da se 10% smrtnih slučajeva radno aktivnih može pripisati pretjeranom radu. S druge pak strane u porastu su socijalni deficiti: broj djece koja se sama obrazuju, porast razorenih obitelji, porast bezobzirnosti, egocentričnosti i agresivnosti u mladih, neodgovornosti prema obvezama u školi (oko 77% gimnazijalaca prepisuju) te porast desnoradikalnih predodžbi o društvenom poretku. To više nisu rubni fenomeni društva već se kao i kod potrošnje radi o »masovnoj bolesti« proizvedenoj u samoj civilizaciji.

Drugi važan simptom za uzbunu su »propadajuća društva«. Reheis analizira nekoliko aspekata kao što je stanje stabilnosti među generacijama. Stari sve više postaju problem. Društvo ih sve manje prihvaća, jer su »neproduktivni«. Međutim sličan status predstavljaju i mladi izvan procesa rada. Razvijene zemlje bilježe povećanje siromaštva jednih s rastom standarda drugih. Primjerice, u Velikoj Britaniji se u posljednjih 17 godina smanjio dohodak

zaposlenih u odnosu na dohodak poslodavaca od jedne četvrtine na jednu sedminu, a u Njemačkoj u posljednjih 25 godina od jedne sedmine na jednu četrdesetinu (14). Odnosi između razvijenih zemalja praćeni su poremećajima valutnih omjera, a nerazvijene zemlje postaju sve zaduženije, kako to pokazuju i neke druge studije (npr. E. Altvater: *Der Preis des Wohlstands*, Münster 1992). Neki su pak utvrdili da su industrijske zemlje dužne 40 puta više nego nerazvijene. Konflikt Sjever–Jug polako teče u smjeru otvorenih i oružanih sukoba. »Der Dritte–Welt–Krieg je u tijeku« (17). Između 1950 i 1960. godine prosječno je vođeno 12 ratova godišnje, a u razdoblju 1980–1992. godine čak 89 ratova. Dohodak po glavi stanovnika između najbogatijih i petine najsiromašnijih u svijetu bio je 1960. godine 30:1, a 1989. godine povećan je na 59:1. U porastu je društveni kao i međunarodni kriminal i terorizam. U našem stoljeću bilježimo dakle sveopći porast nasilja.

Treći simptom i nije potrebno obrazlagati nego navesti nekoliko podataka. U Njemačkoj naselja i prometnice pokrivaju 12.75% površine (1950. godine 7.1%), a dnevni gubici zelene površine su oko 90 ha. Sredinom ovog stoljeća na Zemlji je bilo oko 5 milijardi ha šume, koja se u posljednjih 40 godina smanjila za jednu milijardu. Zbog sječe tropskih šuma godišnje nestaje 50 000 vrsta, odnosno oko 140 vrsta dnevno. Efekt staklenika sve je očigledniji. Mjeren na Havajima iznosio je 1960. godine 317 ppm, a 1992. godine 356 ppm. Uza sve to sustavno se povećava svjetsko pučanstvo kojemu prijeti otpad, zagađenje zraka i klimatske promjene. Ozonska rupa iznad Južnog pola povećala se od 80–ih do početka 90–ih godina trinaest puta i danas je veličine Europe (27). Prema UN–ovu scenariju iz 1990. godine u 2000. će godini nastati 8–10 megagradova (Mexico–City i Sao Paulo sa 24 milijuna stanovnika, Calcutta sa 16, Bombay i Sanghai sa 15, Teheran, Jakarta, Buenos Aires sa 14 itd.). Sve to dodatno opte-

rećuje problemima političkog i ekonomskog upravljanja velikim gradovima i gradskom patologijom, pa ima mjesta paničnom strahu čovječanstva: na Sjeveru za održanje privrednog standarda, a na Jugu zbog golog preživljavanja. Altner to u svojoj knjizi **Über Leben** (1992) formulira kao strah siromašnih da ne ostanu bez ičega i strah bogatih od gubitka bogatstva.

Kao što je Stockholmska konferencija (1992.) ukazala na globaliziranje ekoloških problema, tako i 99 nobelovaca 1992. godine u Washingtonu upućuje dramatični apel za promjenom. Bez promjene životnog stila još ove generacije teško će se popraviti stanje. Industrijsko društvo je organiziralo proizvodnju i život tako da brže troši kreativne snage i potencijale nego što se oni mogu regenerirati. Ta činjenica neporecivo daje za pravo svima koji dimenziju vremena ozbiljno uzimaju u socijalnoekološkim analizama. Poznate su brojne analize pojedinih ili globalnih problema koje dosadašnje činjenice prikazuju u vremenskoj dimenziji ili stvaraju projekcije. Međutim, Reheisova vremenska dimenzija analize ne zasniva se na trendovima i projekcijama, nego na tezi o ubrzanju života.

S dijagnozama poput ove o »bolesnom čovjeku«, »raspadajućem društvu« te »pobjeđivanju prirode« – nazvali ih baš tako ili drukčije – susrećemo se gotovo dva desetljeća. Sve to nije sporno, izrečeno je u manje ili više radikalnim formulacijama, akcentirano nekad više civilizacijskom, nekad tehničkom, političkom, itd. dimenzijom. Temeljno je pak pitanje što se stvarno krije iza signala uzbune i koji su stvarni razlozi izloženosti društva pritiscima? Jednostavan odgovor glasilo bi da je društvo zaboravilo kako je sav život otkad postoji na Zemlji »prirodno« i »objektivno« naviknut na pravilno korištenje prirodnih snaga. Poremećaji ukazuju na to da se radi o »grešci u programiranju« moderne ekonomije i »sindromu prezahtjev-

nosti«. Ubrzanje koje iz toga proizlazi donosi logiku razaranja života.

Pojedinac, društvo/kultura i priroda kao sustavi imaju svoje podsustave i sustave koji ih okružuju. Promjene i kretanja svakog od tih sustava, promatramo li ih u vremenskoj dimenziji, nisu linearne nego pokazuju »ciklički« odnosno »ritmički« tijek. Oštećeni sistem ponovno dolazi u stanje svog »normalnog« funkcioniranja i tako se kreće između mirovanja i aktivnosti. Primjerice, dan–noć, mjesečeve faze, godišnja doba, udisaj–izdisaj itd. Vremenski prostor potreban sustavu da se od izvanjskih smetnji ponovno oporavi i dođe u prvotno stanje nazvan je »inherentno sistemsko vrijeme«, koje se razlikuje ovisno o sustavu, a snaga sustava da se oporavi nazvana je »elasticitet«. U čovjeka je ustanovljeno oko 150 ritmova povezanih s izmjenom dana i noći (temperatura, krvni tlak, itd.). Svaki sustav ima svoje »sistemsko vrijeme«, čija konkretizacija je »osobno vrijeme« koje izražava ukupnu individualnu situaciju. Postojanje sistemskog i pojedinačnog vremena za žive organizme otkrio je biolog Gaston Beckmann prije 50–ak godina. Naravno postoji i mnoštvo pojedinačnih vremena izvan živog svijeta, kako je to utvrdio Ilya Prigogine, a koji milijunima godina funkcioniraju u evoluciji kao ritam sustava i njihova okoliša, kao stalno reagiranje i agiranje, tj. kao »evolucija« ili »samoorganizacija«. Uništavanjem ili oštećenjem sposobnosti tog ritma sustava dovodi sustav i s njim povezane sustave u opasnost. Kreativni sustav potrebuje prostorni i vremenski milje za osobno eksperimentiranje. Dva su objektivna preduvjeta evolucije: da postoje alternative i dovoljno vremena, ali i subjektivni preduvjet koji u sebi sadrži iskustva iz brojnih ritmičkih kretanja i odnosa s okolinom. To iskustvo vrlo je važno za samoorganizaciju/evoluciju koju Reheis naziva »proces učenja«. Svaki se sustav nakon određenog vremena oporavlja: nakon rata obnavi se pučanstvo, institucije itd., ljudi dolaze opet u svoj »normalitet«.

»Razum« prirode pohranjen je u prirodnim zakonima, kulturni/društveni »razum« u institucijama i tehnologijama, a pojedinac svoj »razum« pohranjuje u genetskim i socijalnim dispozicijama. Na taj način sva tri sustava imaju svoje bogate »resurse«. Resursi pojedinca jesu sposobnosti otklanjanja tjelesnih i duhovnih oštećenja i daljnji razvoj, kao i ostala dva sustava. Tako se odvija prostorno-vremensko usustavljivanje – evolucija, razvoj – u okviru dugih i kraćih ciklusa. Kraći ciklusi su odnosi unutar jedne generacije (intrageneracijski), a događaju se primarno između pojedinca i kulture/društva; naprotiv, dugi ciklusi predstavljaju međuodnos kulture/društva i prirode. Za vremensko-ekološku analizu važno je razlikovanje »kratkoročnih intrageneracijsko prostornih« i »dugoročno intergeneracijsko vremenskih« ritmova, odnosno ciklusa.

Prvi su »održiviji« jer se njihove posljedice osjećaju u prostoru društva/kulture, dok drugi (međugeneracijski) izazivaju veće posljedice budući da se odnose na vremenske strukture društva/kulture. Posljedice intrageneracijskih ritmova vidljive su u civilizacijskoj neravnoteži prepoznatljive u sve većem diferenciranju između razvijenih društava, manje razvijenih i nerazvijenih. U njima je različita brzina. Brzina je postala totalitarno mjerilo koje proizvodi stalno nejednake šanse razvoja. Drugi ciklusi, kao problem pravednosti, otvaraju zjapeći problem biološke reproduktivnosti pučanstva. Stalno ubrzanje proizvodnje i potrošnje dugoročno ostavlja teške posljedice za »elasticitet« sustava i njegovo »inherentno vrijeme«. Osim toga, u toj skupini problema su i odnosi mladi–stari, sadašnje i buduće generacije. Ubrzane inovacije ostavljaju tragove u svijesti o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Ako se prošlost brzo potiskuje, tada se o budućnosti razmišlja isključivo na osnovi sadašnjosti u kojoj je sadržano malo iskustva prošlosti. Svako je iskustvo iskustvo nekog vreme-

na ugrađeno procesima »učenja« u sustavima i služi vlastitom samoodržanju i evoluciji.

U nastavku analize Reheis kritičkom analizom neoklasične ekonomske teorije pokazuje nedostatke ekonomiziranja modernog društva i sve veće potrebe državne intervencije. Smitova »nevidljiva ruka« nije više u stanju uspostaviti ravnotežu. Smanjivanje mogućnosti nacionalnih država u dugoročnom zbrinjavanju poretka povećava opasnosti povreda civilizacijskih normi. To dokazuju i ratovi, povezani s izvorima i resursima, kao gubitak diskursa o pravednosti i civilizacijske osnove zajedničkog življenja. U nemogućnosti dostizanja ubrzanja i vrijednosti razvijenih društava, nerazvijena posežu sve više za predmodernim vrijednostima iz kojih se rađa fundamentalizam, osvajački nacionalizam, rasizam, koji iz vlastita straha šire strah u cijelu civilizaciju. Za razvijeno društvo vrijedi izreka: imaš li nešto, tada si netko (*Hast du was, dann bist du was*), od koje je mali korak do druge izreke: mrziš li što, tada si netko (*Hass du was, dann bist du was*).

Drugi značajan sindrom ubrzanja je »prezajtjevnost«. Autor ovdje navodi različita opterećenja zaprirodu kao što je različiti otpad, a osobito brojni umjetni materijali (sastojci) koje u prirodi rijetko nalazimo. Stalna konkurencija za novim proizvodima na tržištu izbacuje u sve kraćem vremenskom razdoblju sve veći broj novih sastojaka. Poznato je oko 8 milijuna kemijskih sastava, a dnevno dolazi još oko tisuću. To je prezajtjevnost za prirodu i njezin prirodni ritam. Slično je s čovjekom. Tempo i takt u svijetu rada se ubrzava, prirodni ljudski ritam se narušava i teško usklađuje s izvanjskim, pa se individualni biološki ritam ne poklapa s izvanjskim objektivnim i prisilnim ritmom proizvodnje koji pojedinca prisiljava na prilagodbu. To silovanje »unutrašnjeg sata« temeljni je razlog, sa stajališta ekologije vremena, stanju zdravlja pojedinca i društva. Priroda i pojedinac nalaze se u

stresnom stanju. Interesantna je Reheis-ova konstatacija da prezahtjevnost postaje sredstvom motivacije zaposlenih za maksimiranje ulaganja poslodavaca (91).

Proces ubrzanja je proces kolonijaliziranja života koji proizvodi kronične bolesti, stresove, eskalaciju konflikata, »osvetu« prirode. Što je više stresa više je kratkoročnijeg »viziranja« budućnosti (intrageneracijski ritam) i više opasnosti od panike, a time i razaranja, ponovnog stresa itd. Fizičar Hans-Peter Dürr u članku »Wie offen ist die Zeit? (u: Kurt Weis /Hrsg./: Was ist die Zeit?. München 1995, str. 181–206) formulira povezanost između žurbe i razaranja kreativnosti: »Umjesto da, kao priroda, puni zamišljanja »pokušajem i zabludom« igrajući se uvijek otvaramo nove opcije, mi kročimo naprijed postojećim usko ograničenim trasama sa sve većim ubrzanjem...« (Dürr, str. 201). Zato Reheis postavlja pitanje naše svijesti o vremenu: možemo li o vremenu govoriti kao o kući?

Tradicionalna društva i pojedinac odnosili su se prema vremenu putem neposredne povezanosti s prirodnim procesima tj. cikličkim ritmom. Ubrzanje u modernom društvu ne poštuje ciklički ritam već linearno vrijeme. Deritmiziranje u modernom društvu je razaranja cikličkog, prirodnog ritma, a time i kreativnosti. Da bi se što racionalnije koristilo vrijeme, postalo je nužno mjerenje njegove pravilnosti (linearnosti), pa je sat postao »ključna mašina« modernog industrijskog doba. Ubrzanje vremena sadržano je u njegovom programiranju: u što kraćem vremenu treba se što više toga dogoditi. Tako je došlo do promjene od biološke do fizičke mjere vremena, koja pokazuje ubrzanje društvenih struktura kao porast tumora. Pogled iz visine dočarava mreže naselja i njihovu povezanost poput stanica tumora u tkivu. Deritmiziranje i zgušnjavanje vremena ne orijentira se na živi nego na mrtvi svijet (139).

Odgovor na posljedice ubrzanja je njegovo smanjivanje., usporavanje, što bi otvorilo mogućnost ne odbacivanju »projekta moderne«, nego njegovoj evoluciji. Reheis smatra da treba zadržati vrijednost postizanja »dobrog života« i da je potrebno pametnije gospodariti svim resursima i kreativnim snagama kojima raspolaže industrijska kultura. »Novo blagostanje« nije dovoljno tražiti samo u domeni potrošnje kao što misli Weizsäcker, nego radije u domeni proizvodnje. Temeljni prirodni resurs je sunčeva energija i ritam sunca, a društveni – područje rada. Njihovo korištenje pretpostavlja bolje poznavanje dugih ciklusa i posljedica utjecaja različitih materijala u okolišu, što bi pomoglo održanju biološke raznolikosti, a time i održivosti resursa i elasticiteta sustava. S druge strane pojedincu je potreban »vremenski elasticitet« (167), za što mora imati dovoljno vremena da razvije sposobnost brzog razmišljanja o sadašnjosti, prošlosti i budućnosti.

U domeni društvo/kultura Reheis smatra da kombinacija prednosti triju modela: »dualne privrede«, »tržišne privrede, ali pravedne« i »planske, ali demokratske privrede« može smanjivati ubrzanja i korištenje kreativnosti. Prvi model omogućava pojedincu promjenu odnosa prema otuđenom radu. Industrijsko društvo ima tri mogućnosti: stalno stvaranje novog rada, otpuštanje i skraćivanje radnog vremena. Drugi zadržava tržište kao mehanizam koordinacije, ali su moguće korekcije u području poreza, dokidanja kamata i usmjeravanje proizvodnje na ljudske potrebe.¹ Posebno je pitanje vlasništvo i privilegije. Planska privreda imala bi jamčiti domaćinsko odnošenje prema individualnim i prirodnim resursima.

1 U Njemačkoj su 1950. godine zaposleni radili 3 tjedna, a 1990. godine 11 tjedana za kamate sadržane u cijenama proizvoda. Od kamata profitiraju samo oni koji njima pokrivaju više od 1/3 troškova života. Takvih je u Njemačkoj 10–15%.

Iako neki zahtjevi (ukidanje kamata, privilegija, proizvodnja za zadovoljavanje potreba, tržište bez kapitala) i neki argumenti (pozivanje na 20.-e i 30.-e godine u SSSR-u i Istočnoj Europi nakon Drugog svjetskog rata) djeluju radikalno, autor naglašava da se ne radi o revoluciji nego o vremenskoekološkim promjenama u kojima je ljudsko dostojanstvo regulativna ideja a ljudska i socijalna prava mjerilo za temeljni poredak društva/kulture (197).

Šanse projekta usporavanja nisu male iako još uvijek nedostaje politička volja. Umjesto konjunktivnih »preporuka«: brže raditi, bolje planirati, optimalizirati menadžment, odbaciti sat, njegovati vlastiti bioritam itd., Reheis sugerira da svatko nauči svoje osobno vrijeme i suprotstavlja se autoritetu programiranog vremena. Zdravlje je umjetnost življenja a ona se može naučiti: igrati, uživati, ljenčariti...; približiti se ljudima i naći vremena za sudjelovanje, slušanje, surazmišljanje s drugima; postojećim energijama, koje zaustavljaju socijalni i ekološki samomor, dati politički smjer.

Reheisova knjiga pripada literaturi koja obogaćuje suvremeni diskurs o preživljavanju. Za razliku od jednostavne kritike odbacivanja ili prihvaćanja orijentacije modernog industrijskog društva, autor upozorava na drukčiju dimenziju – vremenskoekološku. Postojeće stanje kvalificira kao alarmantno, argumentira njegove uzroke pitajući se kako je moguća budućnost. »Projekt moderne« moguće je korigirati i osposobiti za samoevoluciju ako se na sve tri razine – individualna, društvo/kultura i priroda – temeljito zaustavi proces izvanjskog pritiska ubrzavanja koji potire prirodne ritmove. »Povratak prirodi«, »mir s prirodom«, »novi društveni ugovor« itd. za njega su mogući samo ako se ponovno uspostavi vremenska dimenzija prirodnog samoritma, narušena idealiziranjem ciljeva proizvodne sfere industrijskog društva, u kojoj će čovjek imati vremena učiti sposobnost po-

vezivanja iskustva prošlog vremena s današnjim i koristiti ih za život u budućnosti.

Ivan Cifrić

Walter Schug, Jens Léon i Hans Otto Gravert

WELTERNÄHRUNG

Herausforderung an Pflanzenbau und Tierhaltung

Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1996, 286 str.

Nema dana, tjedna niti mjeseca u kojemu nas domaća i inozemna televizija ne izvještava o problemima gladi i prehrane svjetskog pučanstva. Katkad se govori o proizvodnji, katkad o potrošnji, katkad o kvaliteti a katkad o nestašicama hrane. Istina, problem prehrane svjetskog pučanstva ili pučanstva nekih nerazvijenih zemalja nešto je drukčiji od naših problema u Hrvatskoj ili nekoj od razvijenih industrijskih zemalja. Ovih je dana domaća TV mreža, i to s punim pravom, prikazala ovaj problem u kontekstu zdravlja i uopće preživljavanja u najnerazvijenijim zemljama današnjeg svijeta – prvenstveno u Africi – u svjetlu megastrukture koja se naziva Svjetska zdravstvena organizacija. Ovo napominjemo zato što je perspektiva pučanstva neposredno povezana ne samo s prehranom nego i sa zdravljem, brigom o elementarnim zdravstvanim uvjetima života bez kojih niti najkvalitetnija prehrana ne bi bila dostatna za preživljavanje. Ova visokobirokratizirana organizacija sa sjedištem u Ženevi troši godišnje toliko sredstava na svoje održavanje koliko je dostatno za zaštitu sve djece svijeta od svih najopasnijih bolesti. Na svoje održavanje troši 70% a na zdravstvene projekte preostalih 30% sredstava proračuna. Slična birokratska i neefikasna struktura s prikrivenim i nikad priznatim korupcijama jest